

I. Költészet és elmúlás

Arany János és Tompa Mihály levelezésében

„Közönyös a világ... az ember
Önző, falékony húsdarab,
Mikép a hernyó, telhetetlen,
Mindég előre mász s – harap.”
(ARANY JÁNOS: *Kertben*)

„Nem teszek én úgy, mint kik azt mondják, hogy csak képzelődöl: sőt elhiszem, hogy állapotod igen komoly. Talán nem is lesz úgy, soha többé, mint volt. De nekem, nekem már 13 esztendő óta nincs úgy, mint az előtt volt: mégis itt vagyok. És javulásom attól fogva datálódik, mióta beláttam, hogy ez így marad ugyan, de azért még ez is valami, és kínlódnom kell vele, amint lehet.” Arany János írja ezt Tompa Mihálynak 1866-ban, s ha rövid pillantást vetünk levelezésük utolsó éveire, akkor mintegy sűrítve olvashatjuk azt a lemondásokkal, melankóliával, halálfélelemmel és kötelességérzettel egyaránt leírható magatartást, ami mindkettejük életszemléletét jellemezte, eltérő arányokban. Tompa a fenti jellemzőket alapvetően a vidéki elszigeteltségben élő, halálra készülő költő panaszai köré szervezi, míg Arany a Pesten élő, az Akadémia hivatali gondjai elől menekülni igyekvő, a szépirodalmi munkával felhagyó – de kétségtelenül a korabeli irodalomban a legnagyobbra tartott – költő pozíciójából igyekszik vigasztalni barátját és kollégáját.

Idén, 2017-ben ünnepeľjük Arany János és Tompa Mihály születésének 200. évfordulóját. Bár Arany mellett Tompa bicentenáriumára kevesebb figyelem jut, a korabeli irodalomértő közönség számára Petőfi Sándorral együtt hárman olyan „triumvirátust” alkottak (Petőfi nevezte így magukat), amelyben Tompa szinte Arannyal egyenrangú költőként vett részt. A következőkben a költészet és az elmúlás kapcsolatának értelmezéseit vizsgálom az Arany leányának, Piroskának a halálától (1865 decembere) a Tompa haláláig (1868 júliusa) tartó időszakban.

Ha az előzményeket tekintjük, akkor Arany és Tompa barátsága a Kisfaludy Társaság 1846-os pályázatára megy vissza, amikor a *Toldi* elsöprő sikert arat és Tompa *Szuhay Mátyás* című elbeszélő költeménye is különdíjat kap. (A Társaság, amelynek 1860-tól Arany János az igazgatója lesz, évente egy-egy „költői feladást” hirdetett megadott műfajban és témában.) A Petőfi gratulációjára válaszoló Arany-vers már Tompa említésével végződik: „Oh mondd meg nevemmel, ha felkeres Tompa, / Mily igen szeretlek Téged s őt is veled.” Ugyan Tompa Petőfivel hamarosan összekülönbözik, ám Arannyal való barátsága haláláig megmarad. Személyes találkozásuk 1852-ig várat magára, s később sem találkoznak gyakran, ám levelezésük rendszeressége meghatározóvá válik mindkettejük lelki életének tekintetében. (Sőt, feleségeik is igen intenzíven leveleztek: Arany egyszer saját felesége nevében egy „levélpárodíát” is írt Tompa feleségének.) A levelezés addig jelentette az irodalmi élet egyik alap-

vető formáját, amíg nem épült ki a saját irodalmi intézményrendszer (társaságok, lapok, tanácskozások). A szabadságharc utáni két évtized átmeneti időszak ebből a szempontból, hiszen a reformkorban megindult irodalomszervezési folyamatok időlegesen megtorpantak, s egy időre szinte kizárólagossá vált az irodalmi életnek ez a formája (az esetleges személyes találkozók mellett).

A töredékesség és az elhallgatás veszélye mint írói pályájának önértelmezése már kanonizálódásának időszakától, az 1850-es évektől visszaterő szólama Arany János megnyilatkozásainak. A Gyulai Pálnak 1855. június 7-én írott „önéletrajzi levelében” így fogalmaz: „Egyszerű élet ez, de mégsem nyugodt, csendes, mint némely gondolná: folytonos küzdés, melyben én voltam a gyöngébb fél. Több erélyvel, szilárdsággal, kitartással tán lett volna belőlem valami, de ez hiányzott mindig. Tehetségem (a mit elvitázni nem lehet, különben nem volnék ott, hol most vagyok) mindig előre tolt, erélyem hiánya mindig hátra vetett s így lettem, mint munkáim nagyobb része, *töredék*.” Sőt, ha az 1848-ban nagyobb részt elkészült *Toldi estéje* lehetséges olvasatait tekintjük, úgy Arany már a szabadságharc leverése előtt „humorosan” tekint a korabeli valóságra és a költészet lehetőségeire. A *Toldi estéjéhez* fűzött *Vég-szó* szerint a humort az idős Toldi személyével kapcsolatban az magyarázza, hogy „a hanyatlás, a pusztulás már magában humoros jellemű”. A humor a 19. századi, alapvetően romantikus felfogásban nem a pusztá komikust jelenti, hanem azt a világfelfogást, amit Arany a nagykörösi tanítványainak írott *Széptani jegyzetekben* így fogalmaz meg: „A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett.” Az 1850-es évek Arany-lírájának aztán egyik meghatározó jellegzetességévé lesz a fentiek értelmében vett humorosság (*Kertben, A lejtőn, Visszatekintés*), s epikus munkáiban is fontos szerepet játszik (a *Bolond Istók* első éneke, *A nagyidai cigányok*).

Tompa Mihály verseinek hangneme az 1850-es évek végére változik meg. Melankóliája („az őszi költő”) természetesen magyarázható második fiának halálával és betegségének súlyosbodásával. Ugyanakkor a haláltól való félelem már egészen korán megjelenik nála, s tán a szabadságharc leverését követően írott allegóriáknak is az egyik elfogadható magyarázata volt a nemzet aktuális helyzete (amely *A nagyidai cigányok* „vállalható” olvasatának is ürügyül szolgált a „póriasság” fenyegetésével szemben). Az ötvenes évek végére verseinek elkomorulása egyenesen az öngyilkosság megkísértéséig jut: a *Bár még* című 1859-es versben már ez olvasható:

„Sötét gyászos jelek! *rossz órá*m közelít,
Mely a hűség s a hit oltári képeit,
Miket lelkem szeret, miket hő ajkam áld,
Fővel forgatja le, csalárd tükör gyanánt.

Hordoz mélység fölött, átkos kietlenen,
Magam oly egyedül, s elhagyva képzelem!

Hánykódó lelkeket mi így meglátogat:
Semmisülni vágyó, öngyilkos gondolat...”

Erre még a legjobb barát, Arany János is úgy reagált a *Koszorúban* megjelent 1863-as bírálatában: „ez a pár szakasz oly mélység fölött lebeg, hogy féltjük – az embert. Állítson a *költő* keresztet az ily örvény fölé, s óvakodjék ott járni.” Arany e sorait általában úgy értelmezték, hogy a kiengesztelődés normájának minden egyéni fájdalmat meghaladó módon kell érvényesülnie a költészetben – Dávidházi Péter meggyőző olvasata azonban éppen arra mutat rá az Arany János kritikusi örökségről szóló, *Hunyt mesterünk* című könyvében, hogy a bírálatot író barát itt éppen az embert félti. A költői megnyilvánulás legyen a kereszt az öngyilkos gondolatok felett, az ember – az irodalmi munkálkodás révén – dolgozza fel tragédiáját (mintegy szublimálva a személyes fájdalmat).

Az Arany-féle *humor* hasonló kiutat kínál a pesszimizmusból (bár megoldásról ebben az esetben sincs szó): a humorban a költő (mert itt is csak az irodalom révén lehetséges legalább megpróbálni a továbblépést) az egyéni élettörténetek csapásait nem eltávolítva, hanem felerősítve igyekszik a végsőkéig hajtani a létezés negatívumát. Ahogy Arany a *Bolond Istók* második énekében *A nagyidai cigányokat* értelmező 7-8. stanzákban fogalmaz:

„És engem akkor oly érzés fogott el...
A szőlős gazda is, az egyszeri,
Magánkívül s őrjöngve kacagott fel,
Látván, hogy szőlejét a jég veri,
Dorongot ő is hirtelen kapott fel,
Paskolni kezdé, hullván könnyei:
„No hát, no! így kiált, „én uram isten!
Csak rajta! hadd lám: mire megyünk *ketten!*”

Igy én, a szent romon, emelve vádat
Magamra, a világra, ellened:
Torzulva érzém sok nemes hibádat,
S kezdék nevetni, a sírás helyett;
Rongy mezbe burkolám dicső orcádat,
Hogy rá ne ismerj, és zokon ne vedd:
S oly küzdelemre, mely világcsoda,
Kétségb'esett kacaj lón Nagy-Ida.”

Arany János családjával 1860 októberében Pestre költözik, miután a Kisfaludy Társaság augusztus 1-jén igazgatójának választotta, s szeptemberben megkapta az engedélyt a Szépirodalmi Figyelő indítására. 1865. január 26-án megválasztják a Magyar Tudományos Akadémia titkárának, de Arany csak rövid időre kívánja elfo-

gadni a titkári tisztséget (ahogy köszönő levelében fogalmaz: „Állásomat csak ideiglenesnek kívánom tekinteni... egy vagy két év a Tekintetes Akadémiának is elegendő a körültekintésre, hogy helyemet alkalmasb egyénnel pótolhassa”). Az év végén meghal lánya, Juliska (jellemző Arany lelkiismeretességére, hogy még súlyos beteg lánya mellett, Szalontán is foglalkozik a hivatali ügyekkel).

Nem tudni, hogy Arany leánya halála miatt menekül-e az adminisztratív feladatokba, vagy a kettő együtt okozza részleges irodalmi elnémulását. A Kisfaludy Társaságban a megelőző években vállalt igazgatóság és két lapjának szerkesztői munkálatai (vagy korábban a szalontai jegyzőség) nem arra utalnak, hogy Aranytól idegen lett volna a mindennapi rendszeres hivatali munka (bár ennek vállalásában szerepet játszik a megélhetés kényszere is). Mindezek az elemek szemléletesen jelennek meg a leányának írott utolsó levélben (1865. december 12. körül), amelybe beilleszti az akadémiai palota megnyitására írott versét (*Ártatlan dac*): „Küszködöm, várok, míg tehetem.” Amikor két nap múlva értesül a súlyos bajról, *Leányomhoz* című költeményében egész életére érvényesen mondja ki: „mennék, de rab vagyok”.

1866-ban aztán a két költő, Arany és Tompa levelezésének új szakasza kezdődik, amelyben a leányát elvesztő apa vigasztalja a halálra készülő pályatársat, s a szinte minden kapaszkodót elvesztő vidéki költő kapaszkodik az intézményesülő irodalmiság igazodási pontját jelentő barátba.

Weber Klára: Angyali derű